

KLASİK İSLAM COĞRAFYACILARINA GÖRE ‘AĞRI ve CÛDÎ DAĞLARI’*

Doç. Dr. M. Hanefi PALABIYIK**

Özet

VIII. yüzyılın başlangıcından itibaren Müslüman coğrafyacılar, diğer birçok yerlere ek olarak, Ağrı Dağı hakkında az da olsa bir takım bilgiler vermişlerdir. Bu çalışmada, klasik coğrafya kitaplarının Ağrı Dağı, ve onunla ilgili olduğu kadarıyla Cudi Dağı hakkında verdikleri bilgiler sunulmuştur. Bunlara, orta çağdaki batılı bazı seyyahların ve modern araştırmacıların konu hakkında vermiş oldukları bilgiler de ilave edilmiştir. Bu sebeple klasik bilgilerin ışığında modern iddiaların karşılaştırılmasına imkân bulunmuş ve aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir.

1. Klasik coğrafya eserlerinde Büyük ve Küçük Ağrı dağları, ‘Cebelu’l-Hâris’ ve Cebelu’l-Huveyrıs’ olarak geçmektedir.

2. el-Hâris dağı çok yüksek, tepesine çıkılması imkânsız ve karlıdır. Yerleşime uygun olmamakla birlikte, çevre halkı el-Hâris veya el-Huveyrıs dağının eteklerindeki ormanların odun ve hayvanlarından istifade ederler.

3. Nuh Peygamberin gemisinin karaya oturduğu yer ‘Cudi’ dağıdır. Cudi dağı da Musul bölgesinde ‘Cezirutu İbni Ömer’dedir.

4. Nuh Peygamber ve çocuklarının inşa ettiği ‘Semânîn’ köyü, Cudi dağı eteklerindedir.

5. ‘Karda’ (Gordylene= Süryanice: Kardü, Ermenice: Kordukh) bölgesi, Cudi dağının bulunduğu yerdir.

6. Örnek aldığımız Batılı seyyahların ifadelerinin, Ermeni-Hıristiyan inanç ve geleneklerine uygun olarak kaleme alındığı müşahede edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ağrı, Cudi, seyyâh, coğrafya, Nuh, Nuh’un Gemisi, Ermeni

* Bu makale, “I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu (7-11 Eylül 2005-Doğubayazıt)”na sunulan tebliğin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. (hanefim@atauni.edu.tr, hanefim@yahoo.com)

‘Aghri and Djudi Dagh’ in According to Classical Muslim Geographers

Abstract

From beginning 8th century, Muslim geographers had introduced Aghri Dagh (Mount Aghri) in addition to other many places. In my paper, I will present the knowledge what these geographical books had presented about Aghri Dagh and Djudi Dagh (Mount Djudi) that was related Aghri Dagh. Besides, the knowledge that some occidental travelers in medieval and modern researchers had given about this subject will be presented. So, on the light of classical knowledge, we will enable to compare some modern assertions.

Below results have come out clearly by the records of Muslim geographers and others.

1) ‘Mounts of Grea’t and ‘Little Aghri’ were recorded as ‘Djabal al-Hârith’ and ‘Djabal al-Huwayrith’ in classical geographical books.

2) ‘Djabal al-Hârith’ is very high and always snowy and is impossible to climb its top. Although the settlement isn’t appreciated there, the surrounding peoples have benefited from woods and animals of the forests on foots of them.

3) The place that ‘Noah’s Ark’ had run aground is ‘Mount Djudi’. Mount Djudi also is in district of ‘Musul’ in ‘Djazîrat ibn ‘Umar’.

4) The ‘Thamânîn’ village that was built by Noah and his children is on the foot of Mount Djudi.

5) District of ‘Gordyene’ is on the same place with Mount Djudi.

6) The statement of occidental travelers who we sampled is suitable with beliefs and traditions of Armenian-Christian.

Key Words: Aghri, Djudi, traveler, geography, Noah, Noah’s Ark, Armenian

Giriş

Bu makale, bazı Ortaçağ İslam coğrafyacı ve seyyahlarının Ağrı Dağı hakkında vermiş oldukları bilgileri içermektedir. Ancak gerek sonraki araştırmacıların bir takım iddiaları ve gerekse Ortaçağdaki bazı yabancı kaynaklarının verdikleri bilgiler, bizi, İslam coğrafyacılarının konuyla ilgili vermiş olduğu diğer bilgilerin de ele alınmasını gerekli kılmıştır ki, bunların başında Nuh’un (as) Gemisi ve Cudi Dağı ile ilgili bilgiler gelmektedir.

Malûm olduğu üzere İslam coğrafyacılığı II/VIII. yüzyılda Abbasi Devleti’nin kurulmasından sonra Yunan, İran ve Hint astronomi ve coğrafya

çalışmalarının İslam dünyası tarafından tanınmasıyla (153/770 sonrası) bir ilim dalı olarak ortaya çıkmıştır. Tercümelerin devam ettirilmesiyle gelişen coğrafyacılık, astronomi, kozmografya, matematikî coğrafya, tasvirî coğrafya gibi coğrafyanın değişik dallarıyla ilgili hususlar, çeşitli konular içinde ve seyahatnamelerde, ilk baştan itibaren dağınık şekilde bulunmaktadır. O dönem yazılan coğrafi eserlere, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, *Kitâbu'l- Buldân*, *Kitâbu'l- Bilâd*, *Suveru'l- Ekâlim* gibi değişik adlar verilmiştir.

İslam coğrafyacılığı zamanla o kadar ilerlemiştir ki, çeşitli bölgelerde coğrafi ekol olarak adlandırılabilir tarzlar belirmiş ve *filozof*, *matematikçi*, *astronom*, *tarihçi*, ve *seyyah*lardan da coğrafyaya katkıda bulunanlar olmuştur.

el-Kindî (252/866), Sabit b. Kurre (v. 288/901), İhvân-ı Safâ (287/900 sonrası), el-Hucendî (v. 390/1000), es-Sadeî (v. 399/1009), İbn Sînâ (v. 428/1037), el-Bîrûnî (v. 453/1061), Ömer Hayyam (v. 526/1131) gibi **âlim ve filozoflar** yanında, İbn Fakîh el-Hemedânî (290/903'de yazdı), Yâkûbî (v. 292/905), İbn Hurdâzbih (v. 300/912), İbn Rûsteh (300/912'de yazdı), Kudâme b. Ca'fer (v. 328/939), Mesûdî (v. 345/956), İbn Havkal (367/977'de yazdı), el-İstahrî (v. IV/X. yy'ın ikinci yarısı), Makdisî (v. IV/X. yy'ın sonu), el-Bekrî (v. 487/1094), İdrîsî (v. 560/1165), Ebu'l- Fidâ (721/1321'de yazdı), Hamdullâh Müstevfî (740/1339'da yazdı), Hamdullâh Kazvî (784/1382) gibi meşhur **tarihçi ve coğrafyacılar** ve yazarı meşhul Hudûdu'l- 'Âlem (372/982'de yazıldı) ve Muçmelu't- Tevârîh ve'l- Kısas (520/1126'da yazıldı) gibi eserler ilk olarak hatıra gelen meşhur isimlerdir. Bunların yanında **seyyah ve diplomatlardan** da birçok isim saymak mümkündür: İbn Fadlan (v. 310/922), Ebû Dulef (v. 391/1000?), Nâsır-ı Hüsrev (v. 481/1088), İbn Cubeyr (v. 614/1217), İbn Batuta (v. 779/1377), Evliya Çelebi (v. 1093/1682) vb.

Ayrıca '**bölge ve şehir tarihleri**' de birer coğrafi eser niteliğindedir. el-Ezrakî (v. 244/858), Belâzûrî (v. 279/892), Narşahî (v. 348/959), Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1071), İbn Asâkîr (v. 571/1176) ve Makrizî (v. 846/1442) bunlara örnektir. Ayrıca '**etnoloji ve iktisadî coğrafya**' eserleri, '**ziyârât ve fezâil**' kitapları, en meşhurunu Yâkut el-Hamevî'nin (v. 626/1229) eserinin oluşturduğu '**coğrafya sözlükleri**', yine meşhur Uluğ Bey (v. 853/1449), Nasîruddin et-Tûsî (v. 673/1274) ve daha başkalarının örnekleri sunulan '**astronomik coğrafya**' eserleri, '**coğrafya ansiklopedileri**' ve '**kozmozğrafya**' eserleri yazılmıştır. Yine Reşîduddîn Fazlullâh (v. 718/1318), İbn Haldûn (v. 809/1406), Hâfız Ebrû (v. 834/1430) ve İbn İyâs (v. 931/1524) gibi birçok **tarihçi** de coğrafi eserler kaleme alırken, Piri Reis (v.

962/1554), Seydi Ali Reis (v. 970/1562) gibi **denizciler** de coğrafi eserler yazmışlardır.¹

Burada kendilerinden istifade ettiğimiz meşhur coğrafyacılarından birkaç hakkında kısaca bilgiler vermek istiyoruz.

1. İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed: Büyük yolların geçtiği yerlerden ve diğer coğrafi konuları anlatan coğrafya kitaplarından bize ulaşan en eski kitap, İbn Hurdâzbih'in *Kitabu'l- Mesâlik ve'l- Memâlik* adlı eseridir. İbn Hurdâzbih 205/820 yılı civarında doğdu, 300/912 yılı civarında öldü. Babası Taberistan valiliğinde bulunmuştu. Kendisi İran'ın Cebel bölgesinde posta müdürlüğü yapmış, daha sonra Abbasi Halifesi Mutemid'in nedimleri arasına girmiştir. O, *Kitabu'l- Mesâlik ve'l- Memâlik*'i yazarken kendi topladığı bilgilerden başka, Batlamyus'un eserinden, posta idaresi defterlerinden, hilafet sarayının arşivinden faydalanmıştır. Kitabın 272/886 yılı civarında tamamlanmış olması gerekir. Kitapta yolların haritalarından başka, astronomik coğrafyaya, vilayetlerin vergilerine, seyahat haberlerine, İslamiyet'ten önceki İran tarihine, genel coğrafyaya dair bilgiler de bulunur. Sadece İslam âleminde değil, İslam âlemi dışındaki bölgelerden de bahseder.

2. Kudâme b. Cafer: Bağdad'ta Hıristiyan bir aileden 260/873 yılı civarında dünyaya geldi. Saleb, Muberrid, Ebû Saîd es-Sukkerî gibi ünlü âlimlerden okudu. Halife Müktefi zamanında (290-294/902-906) Bağdad divanlarında çalışmaya başladı ve İslamiyet'i kabul etti. 297/910 yılında vezir Ebû'l- Hasan b. el-Furat tarafından Meclis el-Zimâm memurluğuna getirildi. Çeşitli devlet görevlerinde bulunduktan sonra 338/939 yılında Bağdad'ta öldü. 320/932 yılında *Kitâbu'l- Harac* adlı eserini vezir Ali b. İsa'ya takdim etti. Eserin ikinci kısmı bize kadar gelmiştir. Eser devletlerin eyaletlerinin taksiminden, idare hukukundan, vergi ve posta teşkilatından bahsetmekte, her bölgenin vergi miktarını göstermektedir. Bundan başka, İslam dünyasına komşu memleketler hakkında bilgi vermektedir.

¹ Geniş bilgi için bkz. S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya" maddesi, **DİA**, VIII,50-62; J. H. Kramers, "Coğrafya" maddesi, **İA**, III,203-206; Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar**, Kitabevi Yay., İstanbul, 2002; Nefis Ahmed, "Coğrafya" kısmı, **İslam Düşüncesi Tarihi I-IV**, Ed.: M. M. Şerif, çev. ed.: M. Armağan, İnsan Yay, İstanbul, 1991, IV,35-66; Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İSAR Vakfı Yay., İstanbul, 1998, s. 95-96; Ali Ertuğrul-Süleyman Özkaya, "Giriş: İslam Coğrafya Literatürünün Teşekkülü ve Tercümesi Yapılan Eserler", **Y. Ziya Yörükân, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler**, haz.: Mehmet Şeker vd., Gelenek Yay., İstanbul, 2004, s. 21-53

3. el-İstahrî, İbrahim b. Muhammed: X. asrın ilk yarısında yaşayan İslam coğrafyacılarından. İstahr (Persepolis) şehrinde doğdu. Coğrafi seyahatler yaptı. Atlas okyanusu kıyılarına kadar vardı. Ebu Zeyd el-Belhi'nin *Suveru'l- Ekâlim* adlı eserini geliştirip çok miktarda malumat ekleyerek *Sûretu'l- 'Arz veya Kitabu'l- Mesâlik ve'l- Memâlik* adlı coğrafya kitabını yazdı. Eserde her kıtanın renkli haritaları bulunur. Kitap İslam dünyasından ve İslam dünyasına komşu ülkelerden bahseder. Ülkeler, yollar, şehirler, karalar ve denizler hakkında bilgiler verir. Kitabın tertibinde haritalara tamamen uyulmuş, her bölge için sırasıyla şehirlerden, nehirlerden, dağlardan, yollardan, sosyal durumdan bahsedilmiştir. İstahrî 340/951 yılında İbn Havkal ile görüşmüş, ondan kendi kitabını düzeltmesini ve tamamlamasını istemiştir.

4. İbn Havkal, Ebû'l- Kâsım Muhammed: Aslen Nusaybinli olmakla birlikte, Bağdad'da yaşamıştır. Hem tâcir hem coğrafyacıydı. Fatımîler adına ajanlık da yapmıştır. 331/945 yılında ticaret yapmak ve coğrafi bilgi toplamak için Bağdad'dan ayrılmıştır. 367/977 yılına kadar Endülüs'ten Taraz'a kadar İslam dünyasının her tarafını dolaşmıştır. 340/950 yılında coğrafyacı İstahrî ile görüşmüş, onun tarafından yazılan *Sûretu'l- 'Arz* adlı coğrafyayı tamamlaması tavsiye edilmiştir. Ve İbn Havkal *Sûretu'l- 'Arz* adlı eserini İstahrî'nin eseri üzerine bina etmiş, coğrafi bilgiler yanında haritalara da önem vermiştir. Bu kitap Arap coğrafya edebiyatının zirvesini temsil eder. Kitabına yer ve yeryüzünün fizikî coğrafyası hakkındaki bir mukaddime ile başlar. Bundan sonra Arap Yarımadası, Fars Denizi, Mağrib, Endülüs, Sicilya, Mısır, Şam, Akdeniz, el-Cezire, Fars, Kirman, Sind, Doğu Anadolu, Azerbaycan, Cibal, Kafkasya, Hazar Denizi, Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerini sırayla anlatır. Coğrafi bilgilerden başka, şehirlerdeki sosyal hayata, önemli binalara, madenlere, ticarete, sanatlara, ziraî mahsullere, fiyat hareketlerine önemli yer verir. Endülüs, Kuzey Afrika ve Sicilya'dan ayrıntılı bir şekilde bahseder. Bu eserden X. yüzyıldaki İslam dünyasını ve İslam kültürünü ayrıntılı bir şekilde öğrenmekteyiz.

5. el-Makdisî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî: İbn Havkal ile beraber klasik coğrafya edebiyatının en büyük temsilcilerindedir. 336/941 yılı civarında Kudüs'te doğdu. Kitabında naklettiği bazı olaylardan 380/990 yılı civarlarına kadar yaşadığı anlaşılıyor. 357/967, 368/978 yıllarında iki defa hacca gitti. 354-364/965-975 yılları arasında Haleb'de, 374/984 yılında Horasan ve Mâverâünnehr'de ve 375/985 yılında Şiraz'da bulundu. 378/988 yılı civarında *Ahsenu't- Tekâsim fî Ma'rifeti'l- Ekâlim* adlı ünlü coğrafya kitabını tamamladı. Kitabından anlaşıldığına göre dil, hadis, edebiyat, kelim konularında sağlam bir

tahsil yapmıştır. Makdisî kitabının mukaddimesinde gerçek bir coğrafyacı edasıyla kendisinden önce coğrafya konusunda eser yazanlardan, onların kitaplarından, astronomik coğrafyadan bahseder, değerlendirmeler yapar. Eserini yedi iklim üzerine tertip etti. Takip ettiği sistematik metotla aydınlar ve tüccarlar için faydalı yeni bir ilimle uğraştığının şuuruna vardı. Kitabının mukaddimesinden itibaren iyi bir program takip ederek fizikî, ekonomik, politik, sosyal coğrafyayı yazdı. Haritalarda asıl İslam dünyasına önem verdi. Diğer ülkeler hakkında kitabın mukaddimesinde verdiği bilgilere işaretle yetindi. İslam dünyasını da Arap ülkeleri, Acem ülkeleri olmak üzere ikiye ayırdı. Her bölgeden bahsederken önce o bölgenin merkezini, sonra kürelerini (amilliklerini) ve diğer şehirlerini anlattı. Bunu yaparken halkın sosyal yapısına, huylarına, ahlakına, fizyolojisine dair bilgiler verdi.

6. Hudûdu'l- 'Âlem: X. yüzyılın ikinci yarısında yazılan coğrafya kitaplarından. Farsça kaleme alınmış olup müellifi bilinmemektedir. Eser bir girişten sonra sırasıyla ovalardan, denizlerden, adalardan, dağlardan, ırmaklardan, çöllerden ve daha sonra sırasıyla Çin, Hindistan, Tibet, Tokuzoğuz-Tatar, Yağma, Kırgız, Karluk, Çiğil, Tuhsı, Kimak, Oğuz, Peçenek, Kıpçak, Macar, Horasan, Mâverâünnehr, Sind, Kirman, Fars, Huzistan, Cibâl, Deylemistan, Irak, el-Cezîre, Azerbaycan, Ermeniye, Arab, Şam, Mısır, Mağrib, Endelüs, Rum, Slav, Rus, Bulgar, Mirvat, Hazar Peçenekleri, Alan, Avar, Hazar, Burtas, Bulgar (Volga Bulgarları), Vanandır, Land, Zenci, Zabec, Habeş, Buca, Nubia, Sudan ülkelerinden bahseder.

7. Ebû'l- Fidâ, İmâduddîn İsmâ'il b. 'Ali: 672/1273 yılında Dımaşk'ta doğdu. İlim tahsil ederken çeşitli askerî seferlere de katıldı. Oniki yaşındayken babası ve Hama prensi yeğeni Muzaffer Mahmûd'la Markab kalesinin muhasarasında ve zapt edilmesinde hazır bulundu. Bundan sonra Haçlılara karşı tertip edilen diğer seferlere katıldı. 698/1299 yılında Hama beyliği ortadan kaldırılınca Kalavun'un oğlu Sultan Melik el-Nasır'ın hizmetinde çalıştı, onun himayesine mazhar oldu. 712/1312 yılında Hama, onun idaresinde bir beylik haline getirildi. Fakat iki yıl sonra diğer beylerle beraber Dımaşk nâibi Tengiz'in idaresine bağlandı. 732/1331 yılındaki ölümüne kadar önemli rol oynamaya devam etti.

Ebû'l- Fidâ idarî işlerle ilmi beraber yürütmüş nadir kişilerdendir. Zamanında pek çok âlim ve edibi himaye etmiştir. Büyük bir şair ve tarihçi olup, çeşitli ilimlerde uzmandı. Pek çok ilim dalında eser vermiştir. Üç önemli kitabı zamanımıza gelmiştir. Bunlardan birincisi *el-Muhtasar fî Ahbâri'l- Beşer*'dir. Dört

cüz halinde tertip edilen bu eser, 729/1329 yılına kadar gelir. Benû İsrail tarihini tenkit eder, Yunanlıların tarihini daha sağlam bulur. Kitabında edebî, ilmî ve sosyal haberlere, kendi müşahedelerine, siyasî tecrübelerine yer verir. Ebû'l- Fidâ, tıp ve botanik sahasında bir *Künnâş* yazmış, bu önemli eserin bir cildi zamanımıza ulaşmıştır.

Ebû'l- Fidâ'nın üçüncü önemli eseri *Takvîmu'l- Buldân* adlı coğrafyasıdır. Tavsifî bir coğrafya olan bu eser, tablolar halindeki fizik ve matematik bilgileriyle zenginleştirilmiş, Batlamyus coğrafyası, *Kitâbu'l- Etvâl*, el-Bîrûnî, İbn Saîd, İbn Havkal ve el-İdrisi'nin coğrafyaları gibi temel kitaplara dayandırılmıştır. Ensâb kitaplarından bile faydalanılmıştır. Müellif, arz ve iklimler hakkında bilgi verdikten sonra, 623 yerleşim merkezinden ve bunların enlemlerinden-boylamlarından bahsetmiştir. Kitabı 721/1321 yılında tamamlamıştır.

8. el-Mes'ûdî, Ebû'l- Hasan Ali b. el-Huseyn: III/IX. yüzyılın ilk yarısında yaşayan büyük tarihçilerden ve coğrafyacılardandır. Bize kadar gelen eserleri tarih, coğrafya karışımıdır. Mes'ûdî III/IX. asrın ikinci yarısında Bağdad'ta doğdu. İyi bir tahsil yaptıktan sonra 300/912 tarihinde genç yaşında uzun bir seyahate çıktı. İran ve Hindistan'ı dolaştı. Onu 300/912 yılında Multan'da, 314/926 yılında Filistin'de Taberiye şehrinde buluyoruz. 332/943 yılında Antakya'da ve Şam'ın Akdeniz sahillerinde dolaşır. 345/956 yılında Fustat'ta ölmüştür. Mes'ûdî'nin hayatı seyahatlerle ve araştırmalarla geçmiştir. Yalnız, yabancı kültürleri derinlemesine incelememiş, sathî bilgilerle yetinmiş, efsanevî rivayetleri de kabul etmiştir. Fakat İslam Devleti'ni çevreleyen topraklar hakkında son derece kıymetli bilgiler vermiştir. Ele aldığı bir konuyu hiçbir zaman sonuna kadar götürmemiş, kısmen anlatarak konudan konuya geçmiştir. 345/956 yılında ölmeden önce tamamladığı *Murûcu'z- Zeheb* adlı eseri iki ana kısımdan meydana gelir. Birinci kısımda İslam'dan önceki milletlerin tarih ve coğrafyasından bahsedilir. Çeşitli bablara ayrılır. İkinci kısımda ise 300/912 yılına kadarki İslam tarihinden bahsedilir.²

9. Yakût el-Hamevî, Şihâbuddin Yakût b. Abdullah er-Rûmî: 575/1179 yılında Anadolu'da doğdu. Çocukluğunun ilk yıllarında esir edilip Bağdad'a getirildi. İyi bir tahsil yaptırıldı. Ticaret için bazı yerlere gönderildi. Kitap istinsah ederek geçimini sağladı. Efendisinin ölümünden sonra kitapçılıkla uğraştı. Yakût'u 610/1213 yılında Tebriz'de, 611/1214 yılında Şam ve Mısır'da görüyoruz.

² Geniş bilgi için bkz. Şeşen, **Müslümanlarda ...**, s. 60-61, 97-105, 178-180; Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TKAE Yay., Ankara, 1985, s. 11-14; M. Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-**, haz.: Yüksel Kanar, Endülüs Yay., İstanbul, 1991, s. 68-80, 422-434; Ağarı, s. 253-280; Ertuğrul- Özkaya, s. 30-50

612/1215 yılında tekrar Dımaşk'tan Haleb'e, sonra Musul'a, daha sonra Horasan'a gider. Kütüphanelerde, yazacağı eserler için malzeme toplamakla uğraşır. Hârezm ve Mâverâünnehr'de bulunur. 621/1224 yılında *Mu'cemu'l- Buldân* adlı eserini Musul'da tamamlar. 625/1228 yılında tekrar Haleb'e gider ve 626/1229 yılında bu şehirde ölür. Yakut büyük bir âlimdi. Tarih, coğrafya ve edebiyata dair önemli eserler yazdı. *Mu'cemu'l- Buldân* adlı eseri, alfabetik tertip edilmiş büyük bir coğrafya lügatidir. Her yerden bahsederken enlem ve boylamını, orada yetişen büyük âlimleri verir. Bunun yanında büyük ülkelerden, bazı kavimlerden bahseder. Onlar hakkında daha önceki müelliflerin verdikleri bilgileri aktarır. Her coğrafi adın okunuş şeklini verir.³

10. el-Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed: 600/1203 yılında Kazvîn'de doğdu. Aslen arap olan müellif Kazvîn'de tahsilini tamamladıktan sonra Şam'a gitti. 630/1231 yılında Dımaşk'ta bulunuyordu. Bu sırada Muhyiddin b. el-Arabî ile tanıştı. Halife el-Musta'sım zamanında (640-656/1241-1258) Irak'ta yaşadı. Vasıt ve Hille şehirlerinde kadılık yaptı. Moğollar zamanında da müderrislik ve kadılık görevlerine devam etti. 682/1283 yılında Vasıt'ta öldü. Fıkıh, tarih, coğrafya sahalarında âlimdi. Kazvîni'nin eserlerinden ikisi zamanımıza gelmiş, çok erken zamanlardan itibaren doğuda ve batıda şöhret bulmuştur. Bunlardan birincisi kozmografyaya dair olan '*Âcaibu'l- Mahlûkât* adındaki eserdir. İkinci eseri ise '*Âcâibu'l- Buldân* veya '*Âsâru'l- Bilâd ve Ahbâru'l- İbâd* adlarıyla tanınan coğrafyaya dair eseridir. Kitapta bir dibaceden sonra üç mukaddime yer alır. Birinci mukaddimedede şehirlerin, köylerin kurulmasının sebepleri, ikinci mukaddimedede ülkelerin özellikleri, taksimi, iklimlerin insanlar, madenler, hayvanlar, bitkiler üzerindeki tesirleri, üçüncü mukaddimedede yedi iklim anlatılır. Buralardaki ülkeler, şehirler, göller, adalar, nehirler, madenler, bitkiler, hayvanlar alfabetik olarak anlatılır. Bu arada tarihle ilgili bilgiler verilir. Bundan sonra eski milletlerden, ediplerden, şairlerden, âlimlerden, idarecilerden bahsedilir. Farsça yazan şairler, Anadolu Selçukluları ve Moğollar devrindeki Anadolu coğrafyası ve tarihi bakımından değerli bir kaynaktır. Moğollar devrindeki Anadolu şehirleri hakkında bilgi verir. Bu eserde de şekiller ve haritalar yer alır.⁴

³ Geniş bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda ...*, s. 135-136; *İslam Coğrafyacılarına ...*, s. 16; Günaltay, s. 435-442

⁴ Geniş bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda ...*, s. 168-169; *İslam Coğrafyacılarına ...*, s. 16

Burada ele aldığımız coğrafya eserlerinde yer alan az sayıdaki coğrafi bilginin anlaşılması ve anlamlandırılması için, eserlerin yazıldığı döneme kadarki bölge tarihi hakkında çok kısa malumat vermenin uygun olacağı kanaatindeyiz.

BÖLGENİN KISA TARİHİ

“Tarih boyunca Asya’dan Avrupa’ya, Avrupa’dan Asya’ya birçok göçler olmuş, Anadolu da, iki kıta arasında bulunduğundan bu göçlerin çoğuna sahne olmuştur. Anadolu’nun iskân tarihi M.Ö. 7000 yıllarına kadar çıkmaktadır. M.Ö. II. binlerde Anadolu’ya Fırat nehrine kadar Hititler hâkim olmuştur. Doğu ve güney doğu Anadolu’da ise Hurriler, Mitanniler, Gaşkalar hüküm sürmüşlerdir. M.Ö. XII. yüzyıldan itibaren Ege göçleri ile Hititler dağılmaya ve hâkimiyetlerini kaybetmeye başlamışlardır. Anadolu’nun büyük bir kısmında Geç Hitit şehir devletleri birbirleriyle mücadele ederken M.Ö. X. yüzyılda Doğu Anadolu’da Urartu devleti kurulmuş ve hâkimiyeti üç asır devam etmiştir. M.Ö. VII. yüzyıl sonlarında Anadolu’yu doğudan Kimmerler istila ederken batıdan da Trak-Frik kavimlerinin istilasına başlamıştır. Ermeni tarihçileri arasında en çok benimsenen teoriye göre, Ermeniler bu Friglere mensup olup Balkan kökenlidirler; İlliryalıların baskısıyla M.Ö. VI. yüzyıl başlarında Doğu Anadolu’ya göç ederek yerleşmişlerdir.

M.Ö. 550 yılından itibaren Anadolu’ya, İran’da Medlerin yerini alan Persler hâkim olmaya başlamışlardır. Ermeni adına ilk kez, M.Ö. 521 yılında Pers kralı Darius’un Behistun yazıtında “Ermenileri yendim” ifadesiyle rastlanmaktadır. Bu tarihi belgeye göre, Ermenilerin Doğu Anadolu’daki varlıklarının ancak M.Ö. 521 yılına kadar gidebildiği anlaşılmaktadır. Pers hâkimiyetine M.Ö. 331 yılında Büyük İskender tarafından son verilmiş ve bu tarihten itibaren Helenistik devir başlamıştır. Makedonya İmparatorluğu’nun parçalanmasından sonra, Anadolu’nun doğusu M.Ö. 215 yılında Selefkoslar’ın hâkimiyetine girmiştir. M.Ö. 133 yılında ise, Anadolu Roma İmparatorluğu’nun eline geçmiştir. Miladi 395 yılında Roma İmparatorluğu ikiye taksim edilince Anadolu, Doğu Roma yani Bizans’ın hissesine düşmüştür. Bizanslılar Anadolu’ya ancak Fırat nehrine kadar sahip olabilmüşler, Fırat’ın doğusunda kalan bölgeler ise bazen Sasanilerin, bazen de Bizanslıların istilasına altın kalmıştır. Bizans, nihayet V. yüzyıl başlarından itibaren Doğu Anadolu’yu da ele geçirmiştir. VII. yüzyıl sonlarından itibaren Tarsus’dan Erzurum’a kadar uzanan hattın doğusunda kalan bölgeler Emevîlerin hâkimiyetine girmiş, Emevîlerden sonra da X. yüzyıl sonlarına kadar Abbasîlerin elinde kalmıştır. X. yüzyıl sonlarında Anadolu’nun tamamına tekrar Bizans hâkim

olmuştur. XI. yüzyıl başlarında Arapların Bizans karşısında gerilemeye başladıkları bir sırada İslam dünyasının başına Türkler geçmiştir.

Selçuklu fethinden önce, Anadolu'nun doğusunda Bizans'a tâbi iki Ermeni prensliği bulunuyordu. Bunlardan birisi Bagrat hanedanının elindeki Ani, diğeri de Ardzuruni ailesinin başında bulunduğu Van Gölü'nün doğusundaki Vaspuragan prensliği idi. Her iki prenslik de daha önce Abbasilere tâbi iken X. yüzyıl sonlarında, bölgeye hâkim olan Bizans hâkimiyetine girdiler.

Türklerin Bizans'a doğru akınları başlayınca Vaspuragan prensi Senekharim, Bizans imparatoru II. Basil (366-416/976-1025) ile anlaşarak, 412/1021 yılında Van'ı Bizans'a terk edip tebaasının büyük bir kısmı ile, kendisine tahsis edilmiş olan Sivas bölgesine gitti. Böylece Van'daki Vaspuragan Ermeni prensliğine de son verildi. Van'ı işgal eden Bizans, civardaki Ermenilerin bir kısmını Orta Anadolu'ya bir kısmını da 422/1030'da Arap Numayrî hanedanının elinden almış olduğu Urfa'ya yerleştirdi. Bizans'ın Vaspuragan Ermeni prensliğini ilhakından 32 yıl sonra 446/1054 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Van gölü civarına bir sefer yaptı. Malazgirt'e kadar ilerleyerek geri İran'a döndü.

Ani'ye gelince, Vaspuragan prensliğinin ortadan kaldırıldığı tarihlerde bu şehir yine Bizans'a tâbi Ermeni Sempat'ın elinde bulunuyordu. Sempat, Bizans imparatoru II. Basil'in Gürcistan seferi sırasında Gürcü kralı Giorgi'yi tutmuştu. Vaspuragan prensliği ortadan kaldırılınca Sempat, Bizans imparatoru II. Basil'in intikam almasından korkup, Patrik Petros'u ona göndererek Ani'yi Bizans'a vasiyet etti. Sempat'ın ölümünden sonra, Bizans vasiyet mucibince Ani'yi Ermenilerden talep etmeye başladı. Bizans'a karşı koyan Sempat'ın yeğeni hile ile imparatorluk merkezine götürülerek 437/1045 yılında da Ani prensliğine son verildi. Kars ve Ani şehirleri 457/1064 yılında Sultan Alp Arslan tarafından fethedildi. Daha sonra Selçuklular 464/1071'de kazanılan Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'yu fethettiler.

Görüldüğü gibi Türk fethinden çok önce Ermeni prensliklerine Bizans tarafından son verilmiştir. Türk fethinden önce Doğu Anadolu'daki Ermeni halkı Orta Anadolu'ya tehcir edildi. Ermeni tarihçi Matthieu bu tehcir olayını şu sözlerle ifade eder: "İktidarsız ve kadınlaşmış iğrenç Rum milleti, Ermenistan'ın en cesur evlatlarını yurtlarından koparıp dağıttılar, milletimizi tahrip edip, Türklerin istilasını kolaylaştırdılar." Selçuklular Malazgirt zaferini müteakip birkaç yıl içinde Anadolu'yu baştanbaşa kat ederek Marmara sahillerine ulaştılar."⁵

⁵ Refet Yıncı, "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu -Tebliğler ve Panel Konuşmaları-** Dokuz Eylül

Bölgenin tarihi, İslam coğrafyacılarının eserlerini kaleme aldıkları sırada, Abbasî, Bizans Türk ve Ermeni mücadelelerine sahne olmaktadır. Fakat sonuçta bölge tamamen Selçuklu ve daha sonra da Osmanlı Türklerinin eline geçmiştir.

Ağrı ve Cudi Dağları hakkındaki çağdaş iddia ve tartışmaların, İslam coğrafyacılarının verdikleri bilgiler ışığında daha iyi anlaşılacağını düşünmekteyiz.

AĞRI DAĞI (TÜRK. EĞRİ DAĞ; FARS. KÛH-İ NÛH; ERMEN. MASİS)

Doğu Anadolu yaylasının, kuzey batısındaki büyük Ağrı dağı (5137 m.) ve güney doğusundaki küçük Ağrı dağı'nın (3896 m.) zirveleriyle en yüksek dağ olarak, Aras ovasında küçük tepeler teşkil etmeden, çevre uzunluğu 130 km. ve alan olarak 1200 km²'lik geniş bir taban üzerinde hemen hemen birden bire yükselmesi, zaten geleneğinde dağ kültürü bulunan toplumlar için, hakkında efsaneler üretmeye uygun olmalıdır.⁶ Mutlak irtifai ile Ağrı dağı Avrupa'nın bütün dağlarından yüksektir ve 4363 metreye varan nisbî yüksekliği ile de, yeryüzünün diğer kısımlarındaki büyük dağların birçoğundan yüksektir. Ağrı dağı muazzam Himalaya ve güney Amerika'daki And dağlarından daha ziyade, etrafına hâkim bir vaziyettedir ve hele kuzeyden bakılırsa, bu münferit yekpare kütle, dünyanın belki en muazzam manzarasını arz etmektedir.

Ağrı'nın 4000 metreden yukarılarda olan kesimi sürekli kar ile örtülüdür. Dağın zirvesinde ayrıca 12 km² genişliğinde bir buzul bulunur ki, bu buzul

Üniv. Rektörlüğü Yay. İzmir, 1983, s. 67-69. Ayrıca bkz. Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, TTK Yay., Ankara, 1984, s. 43-47; Ahmet Hulki Saral, **Ermeni Meselesi**, by., yy., 1970, s. 3 vd.; Yalçın Hatunoğlu-Abdülkadir Gül, **Ağrı İli ve Havalisi Tarihi**, Ağrı Valiliği Kültür Yay., Ağrı, 1999, s. 23 vd.; R. H. Hewsens, "Ayrarat" maddesi, **Encyclopaedia Iranica**, s. 150-151

⁶ Dağ kültürleri, kutsal kabul edilen dağlar, dinlerde dağla ilgili inançlar hk. bkz. Mircea Eliade, **Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi**, çev. Mustafa Ünal, Serhat Kitabevi, Konya, 2005, s. 135-139, 442-447; Hikmet Tanyu, **Dinler Tarihi Araştırmaları**, Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1973, s. 5-27; Ö. Faruk Harman, "Dağ" maddesi, **DİA**, s. VIII,400-401. Türklerde Dağ Kültü hk. bkz. Hikmet Tanyu, **Dinler Tarihi Araştırmaları**, s. 28-77; A. Yaşar Ocak, "Eski Türkler'de Dağ Kültü", **DİA**, s. VIII,401-402; A. Yaşar Ocak, **Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler**, TTK Yay., Ankara, 1992, s. 70 vd.; Abdülkadir İnan, "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman), ve Pınar Kültü", **Makaleler ve İncelemeler I-II**, TTK Yay., Ankara, 1991, s. II,253-259. Ayrıca bkz.: Yunus Berkli, **Erzurum ve Erzincan Çevresinde Görülen Koyun, Koç ve At Biçimli Mezar Taşları ve Sanat Tarihindeki Yeri** (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007, Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 49-50; Yaşar Kalafat, **Altaylar'dan Anadolu'ya Kamizm Şamanizm**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2004, s. 52-53, 118, 121, 125; Kalafat, **Doğu Anadolu'da...**, s. 41-45

Türkiye’de mevcut az sayıdaki buzullar arasında en büyük olanıdır. 1737 m. yükseklikte bulunan 1600 kadar ahaliyle Arguri Köyü ve iki mil yukarısında yer alan Yakup manastırı mıntıkası haricindeki yerler, yerleşime uygun değildir. 20 Haziran 1820 yılındaki depremden sonra oralarda da yaşam bitmiştir.

Seyrek ağaçları istisna edilirse, doğu Anadolu’nun bütün dağları gibi, Ağrı dağının da ayırt edici vasfı, ormandan tamamı ile mahrum olmasıdır. Nebat azlığının neticesi olarak hayvan mecmuası da pek fakirdir. Yakup vadisinde, insan elinin vücuda getirmiş olduğu tesisatın yok olmasından beri, Ağrı dağı, vahşi bir çöl gibi, boş ve ıssız bir yer olmuştur.

Yakındoğu kültürlerinde Ağrı dağıyla ilgili pek çok efsane geliştirilmiştir. Ermenilerin, buranın kendi ülkelerinin merkezi olduğu iddiası, Yahudi kutsal metinlerinde ve Hıristiyanlıkta Nuh’un gemisinin bu dağa indiği inancı, Ağrı dağının hem siyasî hem de dinî yönden önemini artırmıştır,

Ağrı dağı, çeşitli geleneklerde farklı şekillerde adlandırılmıştır. Ancak ‘Ararat’ denmesi, Ahd-i Atık’ta (Tekvîn, 8/4), Nuh’un gemisinin tufandan sonra oturduğu dağın ‘Ararat dağları’ diye adlandırılmasından ve Ararat’ın Ağrı dağı ile aynı sayılmasından kaynaklanmıştır. Hâlbuki Ahd-i Atık’teki ‘Ararat Dağları’ ifadesini, bugünkü Ağrı dağı yerine, Van gölünün güneyindeki dağlar olarak anlamak daha doğrudur. Çünkü ‘Tekvîn 8/4’ün Aramice ve Süryanice tercümelemleri, geminin indiği dağı ‘Ture Kardû’ olarak zikreder ki, burası Van gölünün güneydoğusundaki dağlardır. Süryani yorumculara göre ‘Ture Kardû’, Kur’ân’da da (Hud 11/44) geminin indiği dağ olarak gösterilen ‘Cudi Dağı’dır.

Ermenilerin inancına göre, Ararat dağının eteklerine kurulmuş, önemli şehirlerden biri olan Nahçıvan, dünyanı en eski şehridir ve Nuh’un gemisinin oturmuş olduğu bu dağdan üç livâ mesafesinde inşa edilmiştir. Onlar bu şehrin ismini, Nuh’un gemisinin gelişiyile irtibatlandırmaktadırlar. Çünkü Ermenicede ‘neh’-’nuh’ ‘sefine’, ‘cevan’ da ‘yerleşmiş’ manasınadır.⁷ Ermeniler şuna da inanmaktadırlar: Tufandan sonra Nuh, bu şehre yerleşmiştir ve burada medfündür. Diğer yandan bir rivayete göre, Ararat dağının eteklerindeki bir Hıristiyan köyünde bir manastır vardır ve adı, ‘Havarilerin Kilisesi’ anlamında olan ‘Ârûkîl Vânk’dır. Ermeniler bu mabet sebebiyle fazlaca saygı görmektedirler. Yine onlar inanmaktadırlar ki, tufandan sonra Nuh, ilk önce burayı yerleşim yeri seçmiş ve

⁷ Bu isimlendirmenin yanlışlığı hk. bkz. V. Minorsky, “Nahçıvan” maddesi, **İA**, IX, 34. Ayrıca Ararat ismi hk. bk. Bilge Umar, **Türkiye’deki Tarihsel Adlar**, İstanbul, 1993, s. 26; Ahmet Rifat, “Ararat” maddesi, **Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiye I-VIII**, İstanbul, 1299, s. I,115

kurbanın başlama törenini bu mekânda uygulamıştır. Yine inanmaktadırlar ki, ‘Tekvin 9/21’in yorumuna göre, tufandan sonra Nuh’un yetiştirdiği ‘asmalık’ da aynı şehirdedir. Ve Nuh’un gemisinden kalan ‘söğüt dalı’ da burada yeşermiştir ve o dal, 1840’daki depremden dolayı ortadan kaybolmuştur. Aslında bu tür iddiaların her vatan toprağı için yapıldığı ve vatandaşları, vatan toprağına bağlamak için bu efsanelere sarınıldığı unutulmamalıdır. Bunu, bu iddiaların çok eski olmayıp sonraki eserlerde yer alması da teyit etmektedir.

Ayrıca Ermeniler, Ağrı dağıny dünyayın anası olarak kutsallaştırmakta ve muhayyel Ermenistan’ın merkezi olarak göstermektedirler. Türkiye dışından birçok yabancının, Nuh’un gemisinin Ağrı dağında olduğuna dair ısrarlı iddiaları turistik ve sportif görünümü de olsa, onlarca gerçekleştirilen bazı tırmanışların Ağrı dağına yönelik birtakım siyasî, stratejik ve dinî emellerle bağlantılı olduğunu düşündürmektedir.⁸

CUDİ DAĞI

Cudi dağı asıl şöhretini, Nuh’un gemisinin bu dağı üzerine oturduğunu ifade eden kutsal metinlere ve meşhur Mezopotamya efsanesine borçludur. Bu nedenle, dinler tarihi ve bilhassa İslam dini bakımından önemlidir. Zira Kur’ân’da (Hûd 11/44) Nuh peygamberin gemisinin, tufandan sonra Cudi dağına oturduğu belirtilmektedir. “Rrt” kelimesi (Tekvin, 8/4), Kitab-ı Mukaddes yazarlarınca hatalı yorumlanmış ve Nuh’un gemisinin indiğı yer olarak Ağrı dağı gösterilmişse de bunun gerçeğe uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Zira X. yüzyıla kadar birçok Ermeni müellifin ve daha başkalarının eserlerine dayanarak Ağrı dağıny tufan ile münasebeti bulunmadığını oldukça büyük bir katıyetle tespit etmek mümkündür. Eski Ermeni rivayetlerinde, Nuh’un gemisinin bir dağı üzerine oturması hakkında hiç bir malumat yoktur. Daha sonraki Ermenice telifatta böyle bir dağıny zikredilmiş bulunması, Nuh’un gemisini Ağrı diyarının dağları (yahut bir dağı) üzerine oturtmuş olan Kitab-ı Mukaddesin tesiri neticesi olarak izah olunmalıdır. Bu havalinin en yüksek ve en meşhur dağı Masik (Masis)’tir; şu halde Nuh’un gemisi de bu zirveye oturmuş olabilirdi. Ermeni efsanesinin bundan sonraki yayılma

⁸ Bkz. Hikmet Tanyu, “Ağrı Dağı” maddesi, **DİA**, I,481-482; M. Streck, “Ağrı Dağı” maddesi, **İA**, I,152-153; M. Streck-F. Taeschner, “Aghri Dagh” maddesi, **EI**², I,152-153; X. De Planhol, “Ararat” maddesi, **Encyclopaedia Iranica**, s. 265-266; Asgar Nazaryan, “Ararat” maddesi, **Dâiratu’l- Ma’ârif-i Bozorg-i İslâmî**, Tehrân, 1369/1989, s. I,278-279; Şemseddin Sami, “Ararat” maddesi, **Kâmûsu’l- A’lâm I-VIII**, İstanbul, 1306/1889, s. I,72; “Nahçıvan” maddesi, s. VI,4570; Ahmet Rifat, “Ararat” maddesi, **Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye I-VIII**, İstanbul, 1299, s. I,115

safhası, Avrupalıların, *Tekvin* (8/4)'in yanlış bir tefsiri neticesi olarak, bir ülke adı olan Ararat (Ermen.: Airarat) ismini, Masik dağına vermiş olmalarından ileri gelmiştir.

Nuh'un gemisinin Masik dağı Zirvesine oturmasına dair olan rivayet, ancak XI ve XII. asırlarda, Ermeni edebiyatında yer tutmağa başladı. Bundan daha eski olan tefsiri göre, Cebel-i Cudi yahut Hıristiyan müelliflerince, Gordyene (Süryanice: Kardû, Ermenice: Kordukh) denilen dağların, Nuh'un gemisinin karaya oturma mahalli olduğu kabul edilmiştir. Kadim Yahudi-Babil ananesi, sonraları Hıristiyanlar tarafından kabul edilmiş idi; Araplar Bohtan'ı fethettikleri zaman, bu efsaneyi Hıristiyanlardan öğrendiler ve kendilerine adapte ettiler. Çünkü peygamber kıssaları hususundaki bilgilerin, İslamî gelenekte 'İsrailiyat' adıyla yer tutarak kabul gördüğü malumdur. Ayrıca yine iddia edildiği gibi bu isim Arabistan'da bulunan bir dağın ismi ise, Cudi adının Arabistan'dan Elcezire'ye nakli de, her halde Arapların bu bölgeyi istilas zamanında vukua gelmiş olmalıdır. Yine aynı geleneğin tesiriyle uydurulmuş olan Hz. Âdem'in Tûr-i Sinâ, Tûr-i Zeytâ, Lübnan ve Cudi dağlarından getirdiği taşlarla Kâbe'yi inşa ettiği rivayeti de, sahih değildir.

Esasen Ağrı dağı çok yüksek ve sarp olup insan hayatı için önemli olan su, ağaç, barınacak yerler vb. imkânlardan yoksundur. Bu sebeple geminin oraya inmesi mümkün görünmemektedir. Cudi dağında ise barınacak birçok mağaranın mevcudiyeti, tepesinin geminin inişine uygun bir yüzey oluşturması ve beslenme imkânlarına sahip bulunması, geminin oraya inmesi için yeterli ipuçları vermektedir. Geminin oturduğu mahallin Yeşildağ adını alışı da dikkate şayandır. Bazı yerleri sarp ve engebeli olmakla beraber, çıkılması ve inilmesi çok kolay bir dağdır. Güney kesiminden Dicle'ye sel ve çaylar dökülmektedir. Yüksekliği fazla olmamakla beraber güney ve batı yönünden oldukça görkemli bir görünüşe sahiptir. Kurak bir bölgede yer almasına rağmen 500 milimetrenin üzerinde yağmur düşmektedir. Bundan dolayı 1500-2000 metreler arasında çam ve meşe ormanları mevcuttur.

Gerek Cudi dağının yapısı, gerekse konuyla ilgili tarihî bilgi ve rivayetler, Kur'an'da geminin 'üzerine oturduğu' bildirilen Cudi dağının, Türkiye'nin güneydoğusunda Türkiye-Irak sınırına 15 km. uzaklıkta, Dicle ırmağının kıyısında bulunan Cizre'nin 32 km. kuzeydoğusunda, Şırnak il merkezine 17 km. mesafede bulunan dağ olduğunu ortaya koymaktadır.

Ancak çok az kısmıyla Ağrı dağı havalisi ve Cudi dağı havalisi, bugün bile Tufan'a ve gemisinden çıktuktan sonra Nuh'un hayatına dair hatıralar ve efsaneler

ile doludur. Müslümanların Cûdî hakkındaki çoğu rivayeti Ağrı dağına da uyar. Nitekim dağın eteğinde yerleşik bulunan Karyat Samanın (80'ler kariyesi, Süryanice: *S'manini*; Ermenice: *T'manı* = sekiz), nakledilen efsaneye göre, Nuh'un gemisinden çıkmış olanlar tarafından kurulmuş ilk kasabadır.⁹

İSLAM COĞRAFYACILARI VE AĞRI İLE CUDİ DAĞLARI HAKKINDAKİ KAYITLARI¹⁰

1. İbn Hurdâzbih (v. 300/912), el-Mesâlik ve'l- Memâlik:

“Nuh'un gemisi Karda dağındaki Cûdî'de durdu.”¹¹

2. Kudâme b. Ca'fer (320/932'de yazdı), Kitâbu'l- Harac:

“Nuh'un gemisi Cûdî'ye gelerek durmuştur.”¹²

“Beşinci iklimde 29 dağ vardır 'Hâris' ve 'Huveyris' dağları da bunlardandır ve bu dağların yüksekliği 33 mildir.”¹³

3. Mes'ûdî (v. 345/956), Murûcu'z- Zeheb:

“Gemi Cûdî'ye oturdu. Cûdî, Musul bölgesinde Cezîretu İbni Ömer'de Bâsûrî beldesinde bir dağdır. Onunla Dicle arası 80 fersahtır. Geminin konduğu yer bu dağın başındadır.”¹⁴

“Nuh ve üç oğlu, Sâm, Hâm ve Yâfes, ve Nuh'un gelinleri, oğullarının karıları ve kırk erkek ile kırk kadın gemiden indiler. Dağın eteğine doğru yürüdüler ve burada 'Semânîn' ismini verdikleri bir şehir inşa ettiler. Bu, zamanımıza kadar oranın ismidir. Bu 332 senesidir.”¹⁵

“Benî Hamdân bölgesinden olan Musul diyarındaki el-Cezîre toprağında bulunan 'Semânîn' şehrinin adlandırılması, gemide Nuh'la birlikte olanların sayısına nispetledir.”¹⁶

⁹ Hikmet Tanyu, “Cûdî Dağı” maddesi, **DİA**, VIII,79-80; M. Streck, “Cûdî” maddesi, **İA**, III,223-225; M. Streck, “Djûdî” maddesi, **Eİ²**, II,573-574; Asgar Nazaryan, “Ararat” maddesi, **Dâiratu'l- Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî**, Tehrân, 1369/1989, s. 1,278-279; Şemseddin Sami, “Cûdî” maddesi, s. III,1848

¹⁰ Alıntılar, müelliflerin eserlerini telif veya ölüm sıralarına göre dizilmiş, ayrıca sonuna üç yabancı seyyahın verdikleri bilgiler de örnek olarak eklenmiştir.

¹¹ İbn Hurdâzbih, Ebû'l- Kâsım Ubeydullâh b. 'Abdullah, **Kitâbu'l- Mesâlik ve'l- Memâlik**, tahkîk: M. J. De Goeje, Brill, 1889, s. 76

¹² Kudâme b. Ca'fer, Ebû'l- Ferec, **Min Nubezi Kitâbi'l- Harac ve San'ati'l- Kitâbe**, tahkîk: M. J. De Goeje, Brill, 1889, s. 245

¹³ Kudâme b. Ca'fer, s. 232

¹⁴ Mes'ûdî, Ebû'l- Hasen 'Ali b. el-Huseyn b. 'Ali **Murûcu'z- Zeheb ve Me'âdini'l- Cevher I-IV**, nşr.: Yusuf Es'ad Dâğir, 2. baskı, Kum, 1404/1984, s. I,51

¹⁵ Mes'ûdî, s. I,51

¹⁶ Mes'ûdî, s. I,396

4. el-Makdisî (357/967’de yazdı), Kitâbu’l- Bed’ ve’t- Târîh:

“Nuh, gemiden Aşure günü indi ve ‘Karda’da, ismini ‘Semânîn’ koyduğu bir köy inşa etti.”¹⁷

5. İbn Havkal (367/977’de yazdı), Sûretü’l- ‘Arz:

“İrminiyye’nin dağları ‘Hâris’ ve ‘Huveyris’ dağları tarafından ‘Eher’ ve ‘Verzukân’ dağlarına bitişir ve kuzeyden Tiflis’e uzanır. Orada bu dağa ‘Siyâhkûyeh’ karşısında Kabak’ dağı bitişir. Bu dağ büyük bir dağdır. Dendiğine göre bu yörenin insanları 300 küsur dil konuşurlarmış. Ben bunu, Erdebil’de olup birçok köye sahip olan Sublân dağına görünceye kadar kabul etmedim. Orada gördüm ki, her bir köy Fars ve Azeri dilinden başka özel bir dille konuşmaktalar.”¹⁸

6. Hudûdu’l- ‘Âlem (372/982’de yazıldı):

“Aynı bölgede (Ermenistan’da) birbirinden ayrılmış diğer iki dağ vardır. Yüksek olanına Hâris denir. Yol zorluğundan dolayı tepesine ulaşmak imkânsızdır. Daima karlı kaplıdır ve orada soğuk hüküm sürmektedir. Birçok Ermeni kasabası kendi av ve yakacaklarını bu dağdan temin ederler. Huveyris denen diğer dağ, Hâris’e benzer fakat ondan daha küçüktür.”

“Cezire eyaletinde iki ayrı dağ vardır. Cudi deneni, civarına Nuh’un gemisinin oturduğu dağdır.”¹⁹

“Sepid-rûz diye adlandırılan nehir, Ermenistan’daki Huveyris dağından doğar ve batıya doğru akar, ve Gilân’dan Hazar’a dökülür.”²⁰

7. Makdisî (378/988’de yazdı), Ahsenu’t- Tekâsîm:

“‘Cebelu’l- Hâris’ İslam’ın üzerine yükselmektedir. Hiç kimsenin ona çıkması mümkün değildir. Onun Tâif dağlarından olan ‘el-Huveyris’le birlikte olduğu söylenmektedir. er-Ress nehri üzerinde bin şehir vardır ve onlar şimdi bu ikisinin altındadır.”²¹

“Nuh’un Gemisi Cûdî Dağı’nın üzerinde durdu ve oraya yerleşildi. Semânîn şehrini orada inşa ettiler.”²²

¹⁷ el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir, **Kitâbu’l- Bed’ ve’t- Târîh I-IV**, nşr.: C. Huart, Paris, 1903, s. III,24

¹⁸ İbn Havkal, **Sûretü’l- ‘Arz**, ter.: Ca’fer Şi’âr, by., 1345, s. 94 . (Ayrıca bkz. Yörükân, s. 96)

¹⁹ **Hudûdu’l- ‘Âlem**, s. 66

²⁰ **Hudûdu’l- ‘Âlem**, s. 77

²¹ Makdisî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr, **Kitâbun Ahsenu’t- Tekâsîm fî Ma’rifeti’l Ekâlîm**, ed.: M. J. De Goeje, 2. baskı, Brill, 1906, s. 380

²² Makdisî, s. 136

“Semânîn şehri İrminiyye karşısında yer alan Gazîr nehri üzerindedir. Nuh, gemiden indiği zaman bir köy yaptı, adını ‘Semânîn’ koydu. Bu, tufandan sonraki ilk köydür. Nuh, oraya beraberindeki her adam için birçok ev yaptı. Bu, el-Cezîre’de ilk yapılan şehirdir.”²³

8. İstahrî (v. 339/950 sonrası), el-Mesâlik ve'l- Memâlik:

“Azerbaycan, İrminiyye ve Rân ülkelerinin çok yerleri dağlıktır. Debîl’de el-Hâris denen büyük bir dağ vardır. Bu dağ yüksek ve erişilmesi güç olduğundan tepesine çıkılamaz. Üzerinde devamlı kar bulunur. Ondan sonra el-Huveyris denilen küçük bir dağ vardır. Buraların suları el-Hâris’ten çıkar. Odunlukları ve avlanacakları yerler de el-Hâris’tendir. Bu şehirlerde el-Hâris’ten daha büyük bir dağın bilinmediği söylenir.”²⁴

9. Yâkût el-Hamevî (v. 626/1229), Mu’cemu’l- Buldân:

“el-Hâris:

el-Hâris ve el-Huveyris, Ermîniyye’de iki dağdır. Bunların ikisinin de tepesinde Ermeni meliklerinin kabirleri hazineleriyle birlikte yer alır. Rivayet edilir ki, “Hekîm Belinâs, hiç kimse onları ele geçirmesin diye oraya büyü yaptı. Böylece hiçbir kimse dağa tırmanmaya güç yetirememiştir.” Medâinî de şöyle der: “el-Hâris ve el-Huveyris dağları, Debîl’de olup Huveyris b. Ukbe ve Hâris b. Amr el-Ğaneviyyîn’in isimlerini almışlardır. Bu iki kişi Selmân b. Rabi’a ile birlikte Ermîniyye’de bulundular. Bu ikisi bu dağlara ilk gidenler olduğu için, bu dağlar bunlarla adlandırıldılar. İbn Fakîh’in rivayetine göre, Ermîniyye’deki er-Ress nehri üzerinde 1000 adet şehir vardır. Allah onlara Mûsâ adlı bir peygamber –Mûsâ b. ‘İmrân değil- göndermiştir. O halkı davet edip, imana çağırmişti. Onlar da yalanlayıp ona karşı geldiler, o da onlara dua etti de Allah el-Hâris ve el-Huveyris’i Tâif’ten onların üzerine göndermiştir.” Yine “er-Ress halkının bu iki dağın altında olduğu” da söylenir.”²⁵

“el-Cûdî: Musul vilayetinde Dicle’nin doğusunda Cezîretu İbni Ömer’de yer alan yüksek bir dağdır. Nuh’un gemisi, su taşıdığı zaman bunun üzerinde durmuştur. Tevrat’ta geçtiğine göre, “Allah Nuh’a, 300 zira’ uzunluğu, 50 zira’ genişliği ve 30 zira’ yüksekliği olan bir gemi yapmasını emretti. Gemi zifli ağaçlardan yapılmıştı.

²³ Makdisî, s. 138

²⁴ İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî, **el-Mesâlik ve'l- Memâlik**, tahkîk: Muhammed Abdulâl el-Hînî, el-Cumhuriyyetu’l- Arabiyyetu’l- Muttahide, 1381/1961, s. 112 (Ayrıca bkz. İstahrî, **Kitâbu’l- Ekâlîm**, nşr. J. H. Moeller, Gothae, 1839, s. 83; Yörükân, s. 207)

²⁵ Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh, **Mu’cemu’l- Buldân I-V**, Dâru Sâdır, Beyrût, ty., s. II,205

Tufan, Nuh 600 yaşındayken, 2. ayın 17. gününde oldu. Yağmur 40 gün 40 gece sürdü. Su 150 gün yeryüzünde kaldı. Gemi 7. ayın 17. günü el-Cûdî dağına oturdu. O zaman Nuh, 601 yaşındaydı. Yeryüzü kurudu, Nuh ve beraberindekiler gemiden indiler. Allah için bir mescid ve mezbahayı inşa edip, bir kurban kestiler.” Bu ifadeler Tevrat lafızlarının aynen Arapçasıdır. Nuh’un mescidi hâlen Cûdî’dir.”²⁶

10. Kazvîni (v. 682/1283), Âsâru’l- Bilâd:

“Ermîniyye: Azerbaycan ve Rum arasında bir bölgedir. Şehir ve kalelere, birçok köye sahiptir. Halkının çoğu Hıristiyan’dır. Şehir ve köyleri hakkında ilginç şeyler anlatılır. Bunlardan birini buraya alıyorum:

Orada ‘el-Hâris’ ve ‘el-Huveyrîs’ adlarında iki dağ vardır ki, kimse onların tepesine çıkmaya güç yetiremez. Derler ki: Bu iki dağda mal ve hazineleriyle birlikte Ermeni meliklerinin kabirleri vardır. Hekîm Belinas, kimse bunlara erişemesin diye, o dağlara sihir yapmıştır.

İbn Fakîh’in anlattığına göre, Ermîniyye’de er-Ress nehrinin üzerinde 1000 şehir vardır. Allah onlara İsmi Mûsâ olan (Mûsâ b. İmrân değil) bir peygamber gönderdi. Onlar da onu yalanladılar ve emrine isyan ettiler. O da onlara beddua etti de, Allah Tâîf’ten el-Hâris ve el-Huveyrîs’i onlara gönderdi. Ehli’r- Ress’in bu iki dağın altında olduğu söylenir. ...”²⁷

11. Ebû’l- Fidâ (v. 732/1331), Takvîmu’l- Buldân:

“Azerbaycan’ın Erdebilindeki ‘Cebelu’l- Hâris’ çıkılamayacak kadar yüksektir. ... Bu dağın tepesine ulaşmak oldukça zordur. Kar, üzerinden hiç eksik olmaz. ‘Huveyrîs’ denen onun bir küçüğü de vardır. Bölgenin suları yakacakları, avlanmalıkları hep Huveyrîs’ten temin edilir. Bu bölgede ondan daha büyük bir dağın olmadığı söylenir.”²⁸

12. Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni (v. 751/1350), Nuzhetu’l- Kulûb:

“Sûk-i Semânîn: Tufandan kurtulduğu zaman Nuh peygamberin ilk makamı olan Cûdî dağının eteklerinde bir köydür. Tufandan sonra yeryüzüne yapılmış olan ilk yerdir. Şimdi harap haldedir.”²⁹

13. İbn Batuta (v. 779/1377), Seyahatname:

²⁶ Yâkût el-Hamevî, s. II, 179-180

²⁷ el-Kazvîni, Zekerîya b. Muhammed b. Mahmûd, Âsâru’l- Bilâd ve Ahbâru’l- ‘İbâd, Dâru Sâdır, Beyrût, ty., s. 495

²⁸ Ebû’l- Fidâ, İmâduddîn İsmâ’îl b. Nuruddin Ali b. Cemâlüddîn Mahmûd b. Muhammed b. Umer, Takvîmu’l- Buldân, tahkîk: M. Reinaud-M. Le Bon Mac Guckin de Slane, Paris, 1840, s. 72

²⁹ Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, Nuzhetu’l- Kulûb, tahkîk: M. Debîr Siyâkî, Tahrân, 1336, s. 124

“Nuh’un gemisi Cudi’ye oturdu.”³⁰

14. Wilhelm von Rubruk, Moğolların Büyük Hanına Seyahat (651-653/1253-1255):

“... Bu şehrin yakınında rivayete göre Nuh’un gemisinin bulunduğu dağ vardır. İki dağdan ibaret olup, biri diğerinden daha yüksektir. Aras nehri (bunun) eteklerinden akar. Burada Semanın adlı bir yerleşim yeri bulunur ki, anlamı, ‘sekiz’ demektir. Bu adı, muhtemelen, gemiden inerek yüksek dağda bu yeri tesis eden sekiz kişiden almıştır.

Birçokları bu dağa çıkmak istemişlerse de, bunu başaramamışlardır. Piskopos bana, ayrıca bunu başarmayı çok isteyen bir keşişten bahsetti. Fakat bir melek gemiden bir tahta getirerek, keşişe daha fazla bu işle uğraşmamasını söylemiş. Bana anlattıklarına göre, bu tahta parçasını kiliselerinde muhafaza ediyorlarmış.

Bu dağ aslında çıkılamayacak kadar yüksek de görünmüyor. Ancak yaşlı bir adam, bana bu dağa neden çıkılamadığı konusunda açıklayıcı sebepler gösterdi. Dağın adı ‘Massis’ olup, bu kelime onlarda feminin (dişil) cinstendir. “Bu yüzden” dedi, “dağı kimse aşamaz, çünkü o yerin anasıdır.”³¹

15. Makro Polo (v. 725/1324), Makro Polo Seyahatnamesi:

“Büyük Ermenistan’ın hemen orta bölgesinde tam piramit biçiminde gökyüzüne dimdik yükselen büyük bir dağ var: Ağrı Dağı.

Söylenişine göre, Nuh peygamberin gemisi bu dağın tepesindeymiş. Bütün yıl, tepesinden kar eksik olmuyor, hep bembeyaz ve bulutlu. Dağın etekleri ise yemyeşil, bol otlaklarla çevrili. Türklerin hayvanlarını otlatması için bulunmaz bir bölge.”³²

16. Ruj Gonzales de Clavijo, Timur (772-808/1370-1405) Devrinde Semerkand’a Seyahat:

“... Nuh’un gemisi, bu dağın (Ararat Dağı’nın) üzerine konmuştu. Aras nehrinin kenarında olan Surmari, bir taraftan derin bir vadi ile çerçeveslenmekte, sonra yüksek dağlarla çevrilmekle ve bu yüzden şehrin mevkiî son derece muhkemleşmektedir. Şehrin kapısı üzerinde kuvvetli kuleleri olan bir kale bulunuyor. Kalenin birbiri ardında iki kapısı vardır. Hakikaten bu Surmari şehri

³⁰ İbn Batuta, Ebû Abdillah Muhammed b. Muhammed Tancî, **İbn Batuta Seyahatnâmesi I-II**, çev.: Sait Aykut, YKY., İstanbul, 2004, s. 1,337

³¹ Wilhelm von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, çev.: Ergin Ayan, Kitabevi-Ayışığı Yay., İstanbul, 2001, s. 137

³² Marko Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi I-II**, çev.: Filiz Dokuman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, ty., s. 1,21

Tufandan sonra kuru toprak üzerine inşa olunan ilk şehirdir. Şehri kuranlar, Nuh'un oğullarıdır. Buradaki ahalsinin anlatışına göre, bundan on sekiz sene evvel halihazırda şehre hakim olan Altınordu'ya mensup Toktamış Han burasını muhasara ederek gece gündüz bombardıman etmiş. ...

Ertesi Cuma günü Surmari'den hareket ederek ilerledikten sonra bir kaya üzerinde kurulmuş bir kaleye tesadüf ettik. Buranın ismi Iğdır'dır. Ararat dağının ucunda duran bu kale, tam Hz. Nuh tarafından inşa olunan geminin Tufanda durduğu yerdedir. Bu dağ da, Trabzon'dan beri gördüğümüz dağlar gibi, çırılçıplaktır. ...

Ertesi cumartesi günü, (31 Mayıs) Iğdır'dan hareket ederek Nuh gemisinin durduğu dağa vardık. Bu dağ, son derece yüksektir ve zirvesi karlarla örtülüdür. Her tarafa kar yağmıştı. Dağların vadileri çırılçıplaktı. Buralarda hiçbir orman yoktur. Maamafih yerlerde birçok çayırlar bitmekte ve bunlar arasından birçok ırmaklar akmaktadır. Yolumuz dağın arkasındaydı. Yolda birtakım harabelerle, gayet büyük taşlardan inşa olunmuş temellere rast geliyorduk. Dağın eteğindeki vadilerde birtakım böcekler bulunmakta ve bunlarla ipekler kırmızıya boyanmaktadır. Tepeler üzerinde, bir şehir harabeleri gördük. Buranın asırlardan beri metruk olduğu anlaşılıyor. Bu harabeler ve bu enkaz bir fersah kadar uzanmakta idi. Burada rast geldiğimiz zevatın, bize haber verdiklerine göre, bu enkaz, Hazreti Nuh'un evlatları tarafından inşa olunan şehrin artıkları idi.

Bu harabelerin önünde uzanan ovanın içinden suyolları geçiyordu. Ötede beride ağaçlar vardı. Her yerde pınarlar fişkıyordu. Ararat dağının çok yüksek ve pek dik bir zirvesi vardır. Bulutlardan dolayı dağın tepesini göremiyorduk. Burası yaz kış sis içindedir. Sebebi, dağın irtifadıdır. Bugün burada, güzel bir fiskiyenin karşısında dinlendik, sular bir kayadan fişkıyordu. Biz burada otururken bulutlar açıldı, bütün dağ silsilesini tepelerine kadar görmek imkânını elde ettik. Çok geçmeden sisler tekrar toplandı ve her tarafı kapladı ve kapattı. Ararat'ın başlıca zirvesine bitişik bir yerde Küçük Ararat'ın zirveleri görünüyor. Bu dağın zirvesi, dimdiktir. İki dağın arası bir heybeye benziyor. Bize anlatıldığına göre, Nuh'un gemisi burada durmuştu. Fakat yukarıda söylediğimiz gibi, Büyük Ararat ve Küçük Ararat'ın zirveleri ile dağ arasında heybe gibi uzanan yer, daima karta örtülüdür.

Aynı akşam Beyazıt adlı bir kaleye muvasalat ederek orada kaldık.” (s. 82)³³

³³ Ruj Gonzales de Clavijo, **Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat**, çev.: Ö. Rıza Doğrul, Nakışlar Yay., İstanbul, 1975, s. 80-82

SONUÇ

İslam Coğrafyacılarının ve diğerlerinin kayıtlarından şu sonuçlar açık olarak çıkmaktadır:

1. Büyük ve Küçük Ağrı dağları, 'Cebelu'l- Hâris' ve Cebelu'l- Huveyris' olarak geçmektedir.

2. Bu iki dağ, bilhassa büyük olanı, etraftaki suların kaynağını oluşturmaktadır.

3. el-Hâris dağı çok yüksek, tepesine çıkılması imkânsız ve karlıdır. Yerleşime uygun olmamakla birlikte, çevre halkı, el-Hâris veya el-Huveyris dağının eteklerindeki ormanların odun ve hayvanlarından istifade ederler.

4. Bu dağların tepesinde Ermeni meliklerinin mezar ve hazinelerinin olduğuna inanılmaktadır.

5. Nuh Peygamberin gemisinin karaya oturduğu yer 'Cudi' dağıdır. Cudi dağı da Musul bölgesinde 'Cezirutu İbni Ömer'dedir.

6. Nuh Peygamber ve çocuklarının tufandan sonra ilk inşa ettiği 'Semânîn' köyü ve bir mescid, hâlen Cudi dağı eteklerindedir. Burası aynı zamanda el-Cezire'deki ilk inşa yeridir ve dolayısıyla dünyadaki ilk yerleşim yeri de burası olmaktadır.

7. 'Karda' (Gordyene= Süryanice: *Kardu*, Ermenice: *Kordukh*) bölgesi, Cudi dağının bulunduğu yerdir.

8. Bazı rivayetler kapalı ve çelişkili olmakla birlikte Ermîniyye'deki 'er-Ress' nehri üzerinde 1000 köy vardır, fakat hepsi yerle bir olmuş durumdadır.

9. Üç örneğini aldığımız Batılı seyyahların ifadelerinin, Ermeni-Hıristiyan inanç ve geleneklerine uygun olarak kaleme alındığı müşahede edilmektedir. Buna göre, Nuh'un gemisi Ağrı dağındadır. Nuh, tufandan sonra burada bir köy inşa etmiştir. Bu dağa çıkılmaz, tepesi hep karlı ve bulutludur. Eteklerindeki yeşillikler, hayvan otlatmak için idealdir.